

Ilyés Ferenc

A gazdasági együttműködés feltételei a Székelyföldön

The Conditions of the Economical Collaborations Among Community Members in Seklerland

Összefoglalás

Az egyéni problémák megoldására, az esetek többségében, a közös megoldási javaslatok hatékonyabbak, észszerűbbek és mindenekelőtt olcsóbbak. A fogyasztói társadalom fejlődésével, az individualista életpálya felértékelődésével ez a megoldási lehetőség vesztett pozitív megítéléséből. Amíg a világ legtöbb részén a közösségi együttműködések jelentősen részt vesznek a helyi társadalmi élet alakításában, addig Kelet-Közép-Európában a kommunista múlt erőszakos eszközét vélik sokan felfedezni benne. A jelen írás célja annak a feltételrendszernek a megállapítása, amelyek egyidejű érvényesülése szükséges ahhoz, hogy a székely társadalomban a gazdasági együttműködések elinduljanak és prosperáljanak. A mélyinterjúk felmérések kiértékelésével valós képet mutat a székely gazdasági együttműködési hajlandóságról.

Summary

In most of the cases suggestions of common solution for individual problems are more efficient, reasonable and also cheaper. With the development of consuming society, with the overvaluation of individualistic way of life this way of solving problems has lost its adjudication. While in most parts of the world community cooperations substantially influence the transformation of the local social life, in Central Europe this is considered a violent tool of the former communist era. The objective of my present work is stating those conditions, which have to show up in the same time in

ILYÉS FERENC közgazdász, Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola doktorjelöltje (ilyes.ferenc@mutf.ro).

order to have prosperous economical cooperations in the Sekler society. With the evaluation of the deep interviews I will introduce a real picture of the Sekler cooperative willingness.

A romániai rendszerváltás utáni időszak egyik legtöbbet hangoztatott gazdaságpolitikai szlogenje¹ az együttműködés, amely a gazdaságfejlődésben, valamint az egyén és a közösség életminőségében kedvező változásokat eredményez. E célkitűzés megvalósítása a romániai viszonyok között az egyes régiókban számos kérdést vet fel. Székelyföldön például a közösségi gazdasági forma legnépszerűbb szervezeti megoldása a szövetkezet volt, amely az elmúlt 150 évben jelentősen meghatározta a közösségek életét. A mai regionális fejlődésnek ez egyik eszköze is lehet, ha ehhez kedvező a társadalmi-gazdasági feltételrendszer. Tanulmányom célja e feltételrendszer feltárása, valamint azoknak az eszközöknek a bemutatása, amelyek regionális szinten elindíthatják a gazdasági együttműködést a vidék társadalmában. Székelyföldön néhány közösség a kooperációra alapozva szervezte meg gazdasági életét. E gondolkodás terméke a 2011-ben alakult székelykeresztúri Nagy-Küküllő Mezőgazdasági Szövetkezet, amelyet ötszáz tejtermelő gazda hozott létre. A tej feldolgozására megvásárolták a korábban államosított, majd 2010-ben bezárt tejüzemet, hogy feldolgozni és értékesíteni tudják a saját nyersanyagot. Egyedi eset és kényszermegoldás, vagy egy regionális gazdaság-szerveződés kezdete? Számos kérdés, amelyet kutatási célként megfogalmazhatunk.

A szövetkezés történelmi előzményei a mai Romániában két nagy korszakra bonthatók. A román nemzetállam megszületése előtt az erdélyi, partiumi és székelyföldi társas vállalkozások fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági, jogi és szabályozási feltételei közepette zajlott. A Román Királyságban is élénk érdeklődéssel kísért európai szövetkezeti kísérletek alkalmazása értelemszerűen más környezetben fejlődött, és a magyar elképzelésektől eltérő, sajátos célkitűzéseket is tartalmazott.²

A román szövetkezeti mozgalom a fiatal román állammal párhuzamosan fejlődött, dinamikus gazdaságpolitikai eszközt jelentett a vidéki lakosság felzárkóztatása, életmódjának megváltoztatása céljából, kiegészülve a nemzeti közösség kialakításának ideológiai-politikai elképzelésével. A magyar szövetkezésnek a kialakulásakor számos belső ellenállással kellett megküzdenie – többek között a nagy birodalmi centralizált államszerkezet miatt –, illetve hosszú időbe telt, amíg a perifériákra eljutott a szövetkezés gondolata. A két eltérő fejlődési pálya ma is számos kérdést vet fel, például azt, hogy bottom-up vagy top-down szervezeteket kell-e létrehozni, az irányítási formák közötti arányokat miként lehet megteremteni.

A szövetkezés gazdaságtörténeti kutatása során juthatunk arra a következtetésre, hogy fontos megvizsgálni a közösségen belül az együttműködés állapotát, az erre való hajlandóságot, azt, hogy milyen tényezők és eszközök egyidejű léte szükséges ahhoz, hogy a közösségekben gazdasági társulások jöjjenek létre.

Kutatásomban arra kerestem a választ, hogy a mai székely társadalomban, a székely emberben megfogalmazódott-e a társulás igénye, és ha igen, akkor milyen feltételek-

nek kell teljesülniük ahhoz, hogy a személy részese és aktív szereplője legyen egy ilyen szervezetnek. Tézisem az, hogy a regionális gazdasági együttműködések akkor jönnek létre, ha a társulás alapfeltételei teljesülnek az értékalapú közösségben.

Vizsgálatom fő módszere a félig strukturált mélyinterjú³ volt, amely során olyan interjúalanyokat választottam, akik életvitelszerűen a vizsgált térségben élnek, és az általam elemzett gazdasági társulási kísérleti folyamatokban aktív szerep vállaltak. A kiválasztottak vidéki értelmiségiek, akik tapasztalataik megosztásával gazdagítani tudták a kutatás során begyűjthető ismereteket, segítettek rendszerezni azokat az információkat, amelyeket korábbi megfigyeléseim során felhalmoztam, vagy szekunder kutatások során felleltem mások kutatási anyagaiban. A kiválasztásnál szempont volt, hogy a megkérdezettek különböző generációk képviselői legyenek, és a lakóhelyük között legalább 20 km távolság legyen. A kutatás nagyobb térségre, két városra és három községre terjedt ki.

A félig strukturált interjúsorozat során négy személlyel készítettem interjút, amelyet előre megfogalmazott kérdések alapján folytattam. (Az interjúalanyok jellemzőit az *1. táblázat* mutatja.) Az interjúalanyok különböző ágazatok – többségükben azonban a vidékre jellemző agrárágazat – képviselői. Családi állapot szerint is különböző státusokat képviselnek a független útpustól a nagyszülőig. Az interjúkat digitálisan rögzítettem, a hanganyagokat szövegesen feldolgoztam, a gondolatokat strukturáltam és csoportosítottam. Az interjúalanyok megállapításait a feldolgozás értékelő szakaszában hasonló gondolataik mentén csoportosítottam, mindebből értékelési táblázatot készítettem.

Az interjúk értékelése során számos elvi kérdést, elméleti összefüggést kellett figyelembe vennem. Ezek rendszerezett formáját és a közvetkeztetéseket a *2. táblázat* tartalmazza.

ÉRTÉK-ÉRDEK-KÖZÖSSÉG FOGALOMRENDSZERE A REGIONÁLIS GONDOLKODÁSBAN

A Székelyföld a romániai regionális fejlesztéspolitika és politikai gondolkodás egyik kulcstérsége. A három megye alkotta történelmi régió a román fejlesztési intézményrendszerben nem jelenik meg önálló egységként, a politikai decentralizáció a Székelyföld miatt nem képes a holtpontról elmozdulni. Ugyanakkor ez az a térség Romániában, amelyben a legtöbb európai uniós és modern európai területpolitikai gondolatnak számtalan követője van. A korszerű regionális szemléletmód terjedésében fontos szerepe van annak a fiatal szakértelmiségi csoportnak, amelyik magyarországi regionális tudományi műhelyekben szerzett ismeretei alapján fogalmaz meg új gondolatokat a területfejlesztés regionális cél-, eszköz- és intézményrendszerére vonatkozóan. Ez a regionális gondolkodás ma már a térség versenyképességének elemei között van jelen.

Az egyén és a közösség kapcsolata mindig valamilyen területi szinthez kötődik, a csoporton belüli és kívüli érintkezés is térhez kötött. Az egyént a társadalomban értékei, az azokhoz való viszonya határozza meg a legjobban. Az értékek „olyan tár-

I. táblázat: A kutatásba bevont mélyinterjú alanyainak társadalmi profilelemzése

Interjúalanyok	A	B
Település	Énlaka	Kobátfalva
Az interjúalany profilja	<ul style="list-style-type: none"> – agrártevékenység aktív végzése – vállalati és szervezeti tanácsadás – helyi termék értékesítésében érdekelt – aktív közösségi szereplő – többgyerekes szülő – középkorú személy – felsőfokú végzettség – jelentős regionális véleményformáló – állandó vidéki lakóhely 	<ul style="list-style-type: none"> – agrártevékenység és ágazati tudományos kutatás – generációs, családi együttműködés – felsőfokú végzettség – független életmód – jelentős regionális véleményformáló – állandó vidéki lakóhely – fiatal korosztály
Interjúalanyok	C	B
Település	Zetelaka	Gyergyóújfalu
Az interjúalany profilja	<ul style="list-style-type: none"> – vidéki kereskedelmi és közigazgatási tapasztalat – vidéki szervezetben és szövetkezetben betöltött aktív szerep – nyugdíjaskorú személy – felsőfokú végzettség – jelentős regionális véleményformáló – állandó vidéki lakóhely 	<ul style="list-style-type: none"> – szociális szervezetekben betöltött aktív szerep – aktív közösségi szereplő – többgyerekes szülő – középkorú személy – felsőfokú végzettség – jelentős regionális véleményformáló – állandó vidéki lakóhely

sadalom-, illetve kultúrspecifikus eszmei objektivációk, amelyekben az emberek szelektív és értékelő viszonya fejeződik ki meglevő világunkhoz, társadalmi és természeti jelenségekhez, tevékenységfajtákhoz és nem utolsósorban önmagunkhoz”.⁴ A szerző szerint az értékek érzelmileg hangsúlyosak, szemben a racionális gondolkodással vagy a tudományos megismeréssel, amelyet a logikus gondolkodás alakított ki. Az értékek, az egyén és érték kapcsolatát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy bárhogyan – fogalmazása szerint – „nézzük-forgatjuk”, az értékek az élet értelmét védik-ápolják az egyén és a közösségek számára.

A magyar értékrendszer-kutatás vezető egyénisége Hankiss Elemér, aki a magyar társadalom értékrendjét vallási alapon osztotta fel.⁵ Szerinte a magyar társadalomra jellemző volt egy „hagyományos keresztény értékrend, melynek előnye az volt, hogy hosszú évszázadokon át lehetővé tette a hiánytársadalomban élő emberek számára azt, hogy súlyos ínséges körülmények ellenére is értékekben gazdag, értelemmel s reménnyel teli életet éljenek”.⁶ Ennek az időszaknak az eredménye a közösségek összeforrása, a közösségi érték megbecsülése, mert ez teremtette meg az érvényesülés feltételeit.

Az egyén viselkedését a közösségekben, cselekedeteit és döntéseit a mindennapi életben és távlatosan érdekei és azok viszonyrendszerei határozzák meg. Az érdekek és az

2. táblázat: A mélyinterjúk értékelése és levonható következtetések

Fejlesztési tényezők Emberi feltételek	Eszközfeltétel	Pénzügyi feltétel (támogatás)	Szervezési feltétel (projektgondolkodás)	Regionális fejlődés, város-vidék kapcsolat
Egyén, érték	Az értékalapon hozott döntések az egyént csak meghatározott személyekkel való együttműködés irányába mozdítják, csak szűk körből keres partnereket	Az egyén problémáinak megoldásához a közösségi keretek között hatékonyabb finanszírozásokat is számításba veszi	Hiteles közösségi vezetőre, leaderekre van szükség, akik gazdasági társulásokat tudnak létrehozni és működtetni. A gazdasági társulás szövetkezetiént való megnevezése a vizsgált közösség elutasító magatartását váltja ki	A gazdasági együttműködésben való részvétel feltétele a partnerekbe vetett bizalom
Érdek	Az érdekek az egyént arra készítik, hogy a számára elérhető és felhasználható eszközöket a közösségi rendszerben biztosítsa, kölcsönzés, cserre formájában	A vissza nem térítendő támogatások erősítik a vidéki egyén szövetkezési szándékát	Egy bonyolultabb projekt előkészítése és lebonyolítása több ember összefogását, tapasztalatát és különböző szakértelmét igényli	A vidék a várostól várja, hogy általa újabb gazdasági lehetőségek jelenjenek meg, melyek hozzájárulnak a jobb megélhetéséhez
Együttműködés, közösség	A kölcsönzés mértéke egy közösségben mutatja annak együttműködő készségét	A közösségek hosszú távú életképessége feltételezi a stabil finanszírozási háttérrel	A generációs együttműködés feltételezi hosszú távon a sikeres gazdasági társulás meglétét	Azok a gazdák, akik aktív tagjai a településen működő szervezeteknek, nagyobb valószínűséggel válnak egy gazdasági társulás tagjaivá
Hosszú távú gondolkodás, tervezés	Egyéni gazdálkodó a jelentősebb fejlesztések eredményét, kapacitásait nem tudja hatékonyan kihasználni	A források biztosítása és a kockázat megosztása gazdasági társulás keretei között könnyebb és biztosabb	A tervezési folyamatok, számítások és a hosszabb távú gondolkodás is a társasági keretekben jobban megoldhatók	A gazdasági társulások eredményeként fejlődő vidék hozzájárul a regionális együttműködéshez

értékek számos kutatás, tudományos vizsgálat tárgyát képezték az idők során. Abban minden kutató egyetért, hogy az értékek állandó mozgásban vannak, és a környezeti hatások következményeiként alakulnak.

A klasszikus és a modern társadalomtudományi gondolkodók szép számmal foglalkoztak az érdek működésének értelmezésével. Adam Smithtől Marx Károlyon keresztül Max Weberig hosszan sorolhatnánk az érdek értelmezésének különféle interpretációit. A modern szociológiaelmélet kiemelkedő képviselője, Coleman a tárgyi énből és a cselekvő énből kiindulva, az érdekre e két énnel az együttműködéseként tekint: „Felfogása szerint az érdek egyrészt a tárgyi én kielégítésére irányul bizonyos események vagy erőforrások ellenőrzésének (befolyásolásának) a következménye révén. A cselekvő én számára viszont az érdekek mint hajtóerők szolgálnak, és az adott események vagy erőforrások feletti ellenőrzés (befolyás) megszerzésére készítetik az egyént. A tárgyi én tehát a haszon maximalizálását igényli, a cselekvő én viszont megvalósítja a haszon maximalizálását.”⁷

Az együttműködés kifejezésnek több jelentése van: együttműködést, közreműködést, összedolgozást, másrészt segítséget, támogatást, illetve szövetkezést jelöl. A kooperatív jelzőt a magyar nyelvben nehézkesen ragozható együttműködő szó helyett használjuk, arra a cselekvésre, melynek során valaki, valami közösen, egymással összhangban tevékenykedik. Az együttműködés tehát egy csoport eredményesen végzett közös tevékenysége, amelynek eredményei a csoport tagjai számára megoldást és megelégedettséget jelentenek. Egyes pszichológusok szerint az együttműködés pozitív függőséget jelent, amelyben az egyén az előnyöket keresi. „Az együttműködés az emberi kapcsolatoknak az a formája, amikor az egyén arra törekszik, hogy az adott kapcsolatban a legnagyobb közös előnnyel járó helyzetet hozza létre. A felek általában pozitív, kölcsönös függésben vannak egymástól. A tanácsadói folyamatban rendkívül fontos, hogy a tanácsadó és a tanácskérő együttműködjön egymással, hiszen sikeres tanácsadás csak így képzelhető el. A tanácsadó ezenkívül más szervezetekkel, intézményekkel, azok képviselőivel (egészségügy, önkormányzat, nonprofit társaságok, munkáltatók, képzési központok, iskolák, egyetemek stb.) is együtt kell hogy működjön.”⁸

A fenti definíciókból következik, hogy az egyének közti együttműködés az emberi élet alapvető igénye. Ennek feltétele azonban a működési szabályok elfogadása, ez teszi az együttműködést eredményessé. Ha az együttműködést a munkavégzés oldaláról közelítjük meg, akkor előnyök és hátrányok egyaránt megfogalmazhatók.⁹ A csapatmunka – mint az együttműködés egyik legaktívabb formája – gazdasági együttműködések szempontjából kiemelkedő fontosságú ismérve a saját identitás kialakításának a lehetősége, amelyet az adott tag méltón és büszkén képviselhet.

A *közösség* embercsoportot, lokalitást, közös érzést, alkotást, képességet, gazdálkodási formát, eszmét, gondolatokat, nemzetet, szokásokat, ügyet, teret egyaránt kifejezhet. A társadalmi rendszerszemlélet fő teoretikusa, Talcott Parsons szerint a közösség „a társadalmi rendszer szerkezetének egyfajta megjelenése, amelyik vonatkozhat személyek területi elhelyezkedésére és cselekvéseikre is”. Parsons *társadalmi rendszernek* tekint minden olyan társadalmi alakulatot, interakció-rendszert, ahol a cselekvők meghatározott szituációban közös magatartásszabályok, normák, értékek által szabá-

lyozva lépnek egymással kapcsolatba.¹⁰ Tehát a közösség egy gyűjtőfogalom, amely egy embercsoport belső életének minden területére kiterjed. Vizsgálatunk szempontjából azt az alapsejtet jelenti, amely képes saját belső világának a megszervezésére, öntevékeny és részben önszabályozó. Ennek a szervezetnek az életútja a történelem során gazdag volt eseményekben, megélte a szélsőséges változatokat, az egyesüléstől a teljes széthullásig. Amíg a szocializmus a társadalmi jólétet az egyének közötti harmóniaként képzelte, addig a kapitalizmus a versenyt és a távolodást, ha nem is hirdette, de létrehozta számos közösségben.

A TAPASZTALAT SZEREPE AZ EGYÉN ÉLETVITELÉBEN

Az egyének életkörülményeit elemezve következtetéseket vonhatunk le a jelen megítéléséről, a jövőbe való kitekintéséről, a közösséggel való kapcsolatáról, valamint meg tudjuk ítélni hajlandóságának állapotát, amely a jelen történéseinek megélésétől függ.

A megkérdezettek pozitív elmozdulást tapasztaltak életkörülményeik alakulásában. Abban is mindenki egyetértett, hogy a kiegyensúlyozott vidéki életmód biztosításához lassítani kell az életvitelben, tudatosan kell megszervezni az életet, és a hagyományokat újra kell értékelni. A válaszadók elégedettek azzal, amit életük munkája, lehetőségei során elértek. Minden megkérdezett pozitívként élte meg az ez irányú külföldön szerzett tapasztalatait, viszont többségüknek az volt a véleménye, hogy csak azokat az ismereteket szabad átvenni, amelyek nem verik szét egy-egy vidéki település-közösség életvitelét, hanem inkább annak pozitív előmozdításában segítenek. Az interjúalanyaim egyike urbánus menekültnek nevezte magát, aki szerint a vidéki élet terápia a városi hajtás után. Véleménye szerint valószínű, hogy ez sokak számára új esélyt tudna jelenteni. Mert a vidéki turizmus is úgy alakult ki, hogy a megfáradt, mozgáshiányos városi emberek, családok vidéki életmódot követve épültek újra lelkiileg és szellemileg.¹¹ Megállapítható, hogy az interjúalanyok nem elégedetlenek, és bíznak a térség jövőjében. Az egyik megkérdezett szerint az elmúlt időszak – a gazdasági krízis óta eltelt idő – számára a család újraegyesítését jelentette. Szerinte az utódok nevelése a jövő kulcsa, hisz csak a boldog ember tud boldog gyerekkort biztosítani utódainak. A megkérdezettek pozitívan tekintettek a térségben kialakítható lehetőségekre, gazdasági potenciálra, a társadalmi folyamatok fejlettségére.

Többségük a közösségi együttműködések iránt érzett bizalmatlanság okának az erőforrások hiányát, valamint a meglévő források egyenlőtlen eloszlása miatt kialakult bizonytalansági állapotot említette. A rendszerváltozás előtti időszak rossz irányú és rossz alapokon nyugvó közösségi tevékenységeinek emléke negatív előítéletet alakított ki az emberekben a közösségi cselekedetekkel kapcsolatban. A vagyoni gyarapodás polarizálta a székely társadalmat, és minél jobban távolodik a két véglet egymástól, annál inkább csökken az együttműködési szándék. Ahogy romlik a társadalmi helyzet, úgy lesz egyre gyengébb az együttműködési készség. Egy másik megkérdezett szerint a források elégtelenségét az egyes vágyak irrealitása is okozza. Megfogalmazása sze-

rint nagy lett a távolság a „vágyember” és a „cselekvő ember” között. Megállapítható, hogy az egyén életvitele jelentősen megváltozott. A vidéki közösségek korábban olyan, közelebbi vagy távolabbi ismeretségi körből érkező információforrásokat használtak, ahol az egyén szóban vagy írott formában tájékozódott az újdonságokról, hírekről, eseményekről. Ezek alapján hozták meg döntéseiket. Ma ezt a feladatot a médiatechnika látja el.

Erdély vidéki térségeiben az individualizmus a jellemző,¹² nem sajátossága az egyéni kezdeményezés, a felelősség és kockázatvállalás elismerése sem. A székelyföldi térségre talán leginkább az alábbi megfogalmazás illik: „Székelyföldön egy sajátossága alakult ki az individualizmusnak és a kollektívizmusnak: a történelmi hagyományok, a politikai retorika, a kulturális azonosság eszméje érvényesül, az érzelmi hovatartozás a jellemző, de ugyanakkor a történelmi romantika összekapcsolódik az individualizmussal. Személyi kötődések, kliensi viszonyok vagy az erősebb jogán nyugvó kapcsolatok jellemzik a vidék társadalompolitikai helyzetét. Az egyén a gazdasági cselekvés alanya, de politikai, társadalmi vonatkozásban fontos a közösség is. Egyébként ez az állítás akár egész Kelet-Közép-Európára általánosítható.”¹³

Nem véletlenül mondhatta Széchenyi István 1821. július 17-i nagyenyedi látogatásakor, hogy „mert itt nem az a kérdés, hogy ki vesse el a jó s hasznos magot, hanem, hogy el legyen vetve”.¹⁴ Az intellektus csaknem kétszáz év múltán is helyénvaló.

AZ EGYÉN GONDOLKODÁSÁNAK HATÁSA A KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKÍTÉLETRE

Az egyén közösségi gondolkodása változóban van. Minden interjúalany egyetértett abban, hogy jelenleg töréspont van a székely átlagember közösségről való gondolkodásában és abban, hogy várhatóan „most valami történni fog”. Egyik válaszadó szerint a székely ember felismerte az együttműködés szükségességét, de nem hisz a működőképességében, mert még élénken élnek a negatív tapasztalatok a szocializmus és a közelmúlt történelméből. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a mobilitás adta lehetőségeknek köszönhetően a pozitív példák könnyebben megtapasztalhatók, de a változásokban önmagukat nemigen tudják elképzelni. Illetve abban is, hogy a jelenkori székely társadalom egyik meghatározó jellemzője a szokásokba való zárkózás, aminek az oka az, hogy a rendszerváltás után százéves birtokrendszert, amortizálódott termelőeszközöket, konzervatív gazdálkodási hagyományokat és túlélési mintákat örökölték. A vidéki önellátó modell erősítésében jelentős szerepet játszott a 2007-es gazdasági válság. A megkérdezettek többsége hiányolja azokat a gazdaság-szervezési mintákat, amelyek a közösséget, nem pedig a közösség számára idegen érdekcsoportok gazdasági hasznát szolgálják. Megfogalmazták azt a követelményt, hogy a térség gazdasági és társadalmi modernizációját a jelenlegi modellek ellenében integrálni kell egy sajátos, ugyanakkor európai, versenyképes fejlesztési modellbe. Ennek előfeltételeit a székely közösségek a *közbirtokosság* intézményének létrehozásával teremtették meg.¹⁵

Egyedi véleményként fogalmazódott meg, hogy az európai uniós területalapú támogatások rossz hatással vannak a közösségépítésre, mert azok az egyéni háztartási és

gazdálkodói megoldásokat pótolják. A támogatások hiányában nagyon sok esetben elindulhatott volna a közösségi megoldások keresése, a támogatások csak visszafogták a közös problémamegoldások lehetőségének a kibontakozását. Székelyföldön a középosztály több évtizedes leépülése zajlik, amelynek megállítására kellene összpontosítani. Egy társadalom tartópillére a középosztály, így ennek újjáépítésére van szükség, amelytől elvárható, hogy képes legyen közösségi együttműködésre is.

A jelen kor emberét a tömegkommunikációs csatornákon közölt információk, víziók, elképzelések irányítják, és ez alapján döntenek el, hogy mi az érték a közösségekben. Az dönti el, hogy milyen irányba alakuljon a társadalom gondolkodása, akinek a kezében vannak az erőforrások, és aki a kommunikációs csatornákat birtokolja. Az örökölt értéket az emberek az alapján sorolják be értékkategóriákba, hogy fedeztek-e fel bennük olyan hasznosságot, amely hozzájárulhat boldogulásukhoz. Az érték megtartásában fontos tényező a közeli város magatartása, amely gyarapítja vagy elvonja a vidéki erőforrásokat. A megkérdezettek többnyire egyetértettek abban, hogy a székely társadalom jelentős része felismerte azt, értéket csak közösségekben lehet gyarapítani. Ebben egyre aktívabb szerepet vállalnak a fiatalok. A székelység jelen pillanatban is nagy értékvagyonnal rendelkezik, amelyet az évszázadok során halmozott fel, Trianon után zárt kisközösségekben őrzött és ápolt. Az értékek kézműves része a rendszerváltás után nyugat-európai kertidísz-készletté alakult. Számos kereskedés virágzik a székely épített örökség bontott anyagának értékesítéséből. Kérdésként merül fel, hogy ez az élet más területeire is kiterjed-e?

Sajátosan alakult a munka értékének a megítélése is: egyes szakmák leértékelődtek, mások pedig irreálisan népszerűvé váltak. A változó tényező a rövid távon minél nagyobb anyagi hasznot és sikert hozó faktor lett, amely elsősorban az aktív piaci jelenlétből, az elsődleges információk hasznosításából, a szerencsére alapozott tevékenységek sikeréből származik. Ez a megállapítás az interjúalanyaim összegzett véleménye, akik szerint a sikerember képe leértékelte azokat a hétköznapi tevékenységeket, amelyek az élet mindennapi működését biztosítják, mint a fizikai munka, a közszolgálat, a szociális tevékenységek és a nevelés-oktatás. Egybehangzó vélemény az is, hogy ennek következménye az egyre nagyobb mértékű elégedetlenség és kilátástalanság. A társadalom egy része azért nem boldog, mert nem ismeri az elégedettség életérzését. Mirosław Putnek szerint „az elégedettség egyenlő a boldogsággal. Aki elégedett, az boldog is. Mit jelent elégedettnak lenni? Azt jelenti, hogy elég az, ami van, és amim van. Nem akarok többet az élettől, csak annyit, amennyit éppen ad vagy netalán elvesz. Az elégedettség hálát is jelent. Aki nem elégedett, az hálás sem tud lenni”.¹⁶

A munka az egyén napi életvitelének jelentős részét foglalja el, így annak milyensége meghatározza életérzését, kedélyállapotát. Csíkszentmihályi Mihály szerint az emberek magas fokú örömet, intenzív boldogságélményt olyankor élnek át, amikor aktívak, figyelmüket, pszichikai energiáikat egy kihívást jelentő feladat megoldására koncentrálnak. Nem attól válik egy tevékenység örömtelivé, amit a tevékenység során kapunk, hanem sokkal inkább attól, hogy mi magunk mit, milyen energiákat, figyelmet, elköteleződést adunk bele. Mint a „flow” elmélet megalkotója, arra a következtetésre jutott, hogy az átlagos nyugati, amerikai ember magasabb boldogságélményt

él meg munka közben, mint szabadidős tevékenységei alatt. Csíkszentmihályi ezt a munka paradoxonának nevezi.¹⁷ Ennek ismeretében fontos lenne úgy alakítani közösségeink életét, hogy munkájuk során minél gyakrabban érezzenek örömet. Az öröm megélése stabilitást, következetes családtervezést, életvitel-választást eredményezhet a fiataljaink számára is. Ehhez a példát a család, illetve az a közvetlen közösség mutatja, amely választható egy személy számára. Ha ezek nem nyújtanak megelégedettséget, az egyén máshol keresi majd élete során a boldogulást.

Csíkszentmihályi elképzelése szerint az emberek többségének szerény életcélja van: életben maradni, gyereket nemzeni, akik szintén életben maradnak – és mindezt méltósággal és nyugalommal szeretnék tenni. Akik ezen túllépnek, azok vágyai egyre bővülnek, melyek teljesítése egyre növekvő anyagi fedezetet igényel. Ez folyamatosan növekvő paradoxon, ami azt sugallja, hogy az élet minőségének javítása megoldhatatlan feladat. „Tulajdonképpen nincs semmi baj azzal a vággyal, hogy elérjük céljainkat, ha élvezzük az értük való küzdelmet. Probléma akkor keletkezik, amikor valaki annyira csak arra összpontosít, amit el akar érni, hogy elfelejti örömét lelteni a jelenben. Ezzel eljuttatja az esélyt arra, hogy elégedetlen éljen.”¹⁸

Ahogy a negyedik században élt kínai költő írta: „Józanág és mérték vezet, sose vétkeznék ellene, mi az »elég«-en túl vagy, nekem ingyért se kellene.”¹⁹ Vagyis az egykori kínai kultúra szerint az optimális közelebb van a minimumhoz, mint a maximumhoz, de a mi nyugati kultúránkban – sajnos – a maximumra való törekvés lett a hajtóerő, az elérendő cél.

FELELŐSÉGVÁLLALÁS ÉS ALÁZAT A KÖZÖSSÉGI CSELEKEDETEK BEN

Az interjúk alapján megállapítást nyert az a tény, hogy a székely emberek nem szeretnék önszántukból közösségi szervezetet létrehozni. Csak abban az esetben csatlakoznának egy ilyenhez, ha valaki azt már előtte kipróbálta, és megbízható rendszert dolgozott ki. A sikeres rendszer azonban lavinaszerű folyamatot indíthat el a székely közösségekben.

Az embereket csak csábítással lehet bevonni a közösségszervezési folyamatokba, amelynek első része az ismerkedés, tanulás és együttműködési készség kialakítása. A legfontosabb érv a kiszámíthatóság és az átláthatóság, még akkor is, ha a létrehozott szervezetet nem szakmai tudással vezetik. Válaszadóim szerint az emberek egy része ráeszmélt, hogy életminőséget nem lehet pénzzel vásárolni. Az emberek várják a kész közösségi rendszereket, amelybe meghívást kapnak, és akkor örömmel tesznek eleget közösségi szerepvállalásoknak. Létfonosságú a közösségi szervezetek létrehozásában és kiépítésében, hogy a kezdeményező megtegye az első lépést, egy részletesen kidolgozott szabályrendszert dolgozzon ki és teszteljen le.

TAPASZTALATSZERZÉS ÉS TANULÁS AZ AKTÍV KÖZÖSSÉGÉPÍTÉS BEN

Fontos a közösségi nevelés, amely alkalmassá teszi az egyéneket a közös problémamegoldásban való aktív részvételre. Az emberek vonakodnak megtenni az első lépést, később azonban szolidaritást vállalnak, és lelki elégtételt éreznek. Az önkormányza-

tok szociális politikája nagyon sokat rontott a közösségek önkéntességi és közvállalási hozzáállásán, hisz ezeket a feladatokat a szociálisan hátrányos helyzetű családokra szűkítették. Például amíg korábban egy játszóteret a szülők újítottak fel és tartottak rendszerben, addig ma ez a szociális program része, az ott lakó szülő ma nem érzi sajátjának a lakóhelyéhez közeli játszóteret és közterületet sem.

Az interjúalanyok mind egyetértettek abban, hogy egy közösségi szervezet létrehozásához először hasonló gondolkodású kis csoportot kell verbuválni, amelynek létszáma nem haladja meg az öt főt. A résztvevők együttműködő közösséggé válásához szükséges összecsiszolással kell kezdeni, és csak azután lehet hozzáfogni gazdasági tevékenységek közös végzésébe. Fontos a működési szabályok megfogalmazása és az arról szóló tájékoztatás. Megegyeztek a vélemények arról is, hogy az egyes kezdeményezések létrehozásakor elsősorban a fiatalabb személyek együttműködése lehet sikeresebb, de ebben mindenképp vegyenek részt az idősebb generáció tagjai is, akik bölcsességük és tapasztalataik felhasználásával konfliktuskezelési és gyakorlati megoldások átadására képesek. Általában kevesen vállalnák a kezdeményező szerepet, inkább a felkérést várják a közösségi leaderek részéről, akik nem lehetnek politikusok és nagyvállalkozók. Mindenki számára fontos volt a törődés és a bizalom beépítése egy fiatal közösségi szervezetbe, amely csak lassan és szigorú feltételek mellett bővíti tagságát.

Megfogalmazódott az is, hogy a közösségi szervezetek többsége akkor esik szét, amikor az első elért eredmények népszerűsítése után érkeznek az új jelentkezők, akik az alapításkor skeptikusak voltak a lehetséges eredmények tekintetében, de utólag szeretnének csatlakozni. Ilyen esetben fontos lenne következetesen végigjáratni az új tagokat azokon a csatlakozási fokozatokon, amelyeken alapításkor a kezdők átmentek. Mert „nem tudni, hogy mi a »jó érték«, és mi a »nem jó érték«. Minden egyes személynek, szervezetnek saját értékei vannak, amit el kell fogadnunk, de a jó és hosszú távú együttműködés csak azonos értékeket képviselő emberek, szervezetek között jön létre. Az elfogadott értékeket viszont mindenkinek tisztelnie kell”.²⁰

Miután a legtöbb esetben, gazdasági megfontolások miatt, ezek az utólagos részek kimaradnak, a szervezetek taglétszáma megnövekszik. Ezt követően klikkesedik a közösség, majd a tagok jelentős része kiszáll, mert nem alakul ki a szervezet régi és új tagjai között az együttműködési harmónia. Ezt Világi Rudolf így fogalmazza meg a szervezeti kultúrával kapcsolatban: „a szervezetre jellemző gondolkodásmód, a szervezet tagjai által elfogadott gyakorlat, szokások, hagyományok, értékek, meggyőződések, hiedelmek rendszere, amelyet a szervezet egykori és jelenlegi tagjai alakítottak ki, és amit az újonnan belépőknek el kell sajátítani”.²¹

KEZDEMÉNYEZŐ, KÖZÖSSÉGI GONDOLKODÁSÚ VEZETŐKRE VAN SZÜKSÉG

Egy közösségi szervezet létrehozásához olyan aktív közösségi egyén kezdeményezésére van szükség, aki meg tudja fogalmazni a közösségi kezdeményezés célját, és aki mögé szívesen felsorakoznak az emberek. Itt az erkölcsi és morális értékek a legfontosabbak, amelyek az egyes emberek számára követendő példát nyújthatnak. Olyan szer-

vezeti kultúrát kell megfogalmazni, amely a követőkben érdeklődést tud kiváltani, és képesek azonosulni a szervezet értékeivel. Átlátható szervezeti szabályozás felállítása szükséges, amely révén az egyén ki tudja számolni, fel tudja mérni annak az előnyét, ha a szervezethez csatlakozik. A megerősítéshez fontos a szervezeti tevékenységek részletes bemutatása és az utólagos kiértékelések, személyes vélemények közlése minél szélesebb társadalmi körben. Ennek következtében a bevont személyek társadalmi presztízse növekszik, míg az eseményekről szóló tájékoztatók népszerűsítik a közösségi szervezetet. Fontos rendet teremteni a múltbeli történések között, és a pozitív eredményeket bemutatni, a tapasztalatokat felhasználni az új együttműködések esetében. A közösségi együttműködések kialakításához elengedhetetlen a közelben levő várossal való kapcsolat, amely a vidéki ember számára nagyon sok esetben meghatározza az életvitelét, tájékozottságát, szokásait.

Szükség van olyan mindenki által elfogadott közösségi vezetőkre, akik képesek konfliktusos helyzetekben is átlátható közösségi tevékenység végzésére. Mert a vezetés az a „képesség és akarat, amely egy közös célra sorakoztatja fel az embereket, és a jellem, amely bizalmat sugall”.²² A válaszadók többsége úgy gondolja, hogy a vezetőnek nem kell feltétlenül a közösség belső emberének lenni. A fontos az, hogy a közösség vagy ismerje, vagy pedig a közösség számára könnyen befogadható legyen.

Egy vélemény szerint, egy közösségi szervezet vezetéséhez vezetőpárosra van szükség, amely a vezetési feladatokat megosztja. Egy fiatal, jó szervezőkészséggel felvértezett, dinamikus, gazdasági ismeretekkel rendelkező és egy idősebb, közösségi kapcsolati tőkével, konfliktuskezelési készséggel rendelkező személyre van szükség, akik életvitele és magatartása követésre alkalmas. Sok ember számára fontos, hogy olyan közösségi csoportokhoz tartozzon, ahol vannak „megmondóemberek”. Ezeket a közösségi igényeket lehet célszerűen fejleszteni. Egy közösségszervezési folyamat elindításának első lépése a közösségi szervező készségfejlesztő képzése kell hogy legyen. Az ilyen feladatokra jelentkezőket erre meg kell tanítani, gondolkodásukat ez irányba kell formálni. A válaszadók között egyetértés mutatkozott abban, hogy a kezdeményezőket támogatni kell, továbbá fontos az eredményekről szóló kommunikáció irányítása, szűrése annak érdekében, hogy szervezetet építeni lehessen. Jó, ha az első konfliktusokat szándékosan idézik elő, hogy a következmények szakszerű feldolgozásával fel lehessen készülni a későbbi komoly helyzetekre. A személyek kiválasztásánál fontos a közösségi munka irányába való elkötelezettség, amely nem jelent burkolt politikai karrierépítést, valamint vallja azokat a társadalmi normákat, amelyek meghatározóak egy adott közösség értékítéletében.

A napjainkban is zajló támogatási programok megítélése változatos, abban azonban minden megkérdezett egyetértett, hogy az emberek forrásvezéreltek lettek, más-képp fogalmazva: a források fogalmazzák meg a célokat. A fontos azonban az lenne, hogy a helyi célok megvalósítására kellene forrásokat találni. Ez a fordított helyzet elferdítette a közösségi szervezetekről alkotott képet, mert bizonyos vezetők a forrás-szerzés nevében az egyéni céljaikat próbálják megvalósítani.

Fontos lett volna a támogatási rendszerek kialakításakor a „hal-horgászbót” effektust alkalmazni, amelynek következtében az egyes támogatásokat nemcsak fogyasztási

célokra, hanem aktív tevékenységek beindítására használták volna fel a támogatottak. Egy másik megfogalmazás szerint a városoknak együtt kellene működniük a vonzaskörzetükben levő kisebb településekkel, és vigyázniuk kellene a térség jellegzetességeire, amelyek erőforrásokat biztosítanak a város részére.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

A közösségek kialakulása és harmonikus fejlődése egy komplex feltételrendszer egyidejű alakulásától függő időigényes folyamat. A kutatás eredményeit rendszerezve és értékelve megállapítható, hogy az értékalapú regionális fejlődés mindig az adott térség emberi feltételei és a rendelkezésre álló fejlesztési tényezők egyidejű alakulásának a függvénye.

A közösségek életében létfontosságú a tagságot alkotó egyének értékrendje, kultúrája, neveltetése, mert ezek alapján fogalmazza meg érdekeit, és ezek indítanak el olyan cselekvési folyamatokat, amelyekhez anyagi és eszközmegoldásokat keres. A közösségi megoldások elfogadása a benne részt vevők számára folyamatot jelent, nem pedig egy meghatározott momentumként értelmezendő.

Igazolódott az a tény, hogy azok az egyének hajlandóak együtt dolgozni, akik neveltetése, szocializációja támogatta a közösségi értékrendet. Ezek az egyének hajlandóak bizalmat előlegezni, szabályokat elfogadni, alázattal kezelni az együttműködést kísérő lemondást. A közösségi együttműködéshez erre érett egyénekre van szükség, akik megértik és méltányolják az együttműködés előnyeit. A közösségi együttműködés alkalmatlan cselekvési forma közös problémák megoldására, ha a fenti feltételek egyidejűleg nem érvényesülnek. Azok a közösségek képesek együttműködésekre, amelyeknek tagjai aktív kapcsolatot tartanak fenn egymással, életvitelükben támaszkodnak egymásra, és ezt a cselekvési formát nem csak anyagi javaik gyarapodására alkalmazzák. Ez a megállapítás fordítva is igaz: azok a közösségek képesek gazdasági együttműködésekre, amelyeknek tagjai az élet más területén is aktív együttműködők.

Közösségi kezdeményezések indításához kezdeményező személyre van szükség, aki a közösségi együttműködő rendszer kialakítására és működtetésére képes. A székely közösségek konzervatív magatartása és preventív gondolkodása nehézkessé teszi a régi-új megoldások alkalmazását. A székely települések különböző érdekcsoportjai felismerték a közösségi együttműködés előnyeit, de a múlt tapasztalatai nagyon élénken élnek még az egyéneknél. A legtöbb csoport rendszerkövető szeretne lenni. Minden sikeres együttműködés kezdete egy kis csoportos közös tevékenység továbbfejlődése és nem egy közös problémát megfogalmazó, amúgy heterogén csoport összeszokása. A bizalom kisugárzása a hosszú távú együttműködés alapfeltétele, amely csak az előre megfogalmazott szabályok elfogadásával és alkalmazásával érvényesíthető.

A megkérdezettek véleménye szerint a gazdasági társulások utáni közösségi igény reális, viszont hogy ebből a régió minél több térségére kiterjedő igény keletkezzen, két területen lenne fontos beavatkozni: az oktatás-nevelési programok ez irányú átalakítására, valamint a piaci-gazdasági kényszerek szülte gazdasági társulások szakmai tartalommal való feltöltésére lenne szükség.

A székely társadalom gazdasági megerősödéséhez jelentős mértékben hozzáadott értéket teremthetnek az újrapozicionált gazdasági társulások, amelyek a régi értékek mellett újszerű módszereket, a mai piaci feltételeknek megfelelő tudást és követelményeket alkalmazva jelentősen hozzájárulhatnak a térség regionális fejlődéséhez. A régi-új szervezeti forma névváltoztatása jelentősen növelné a megelőlegezett bizalmat a székely közösség részéről.

JEGYZETEK

- ¹ Az erdélyi magyarság körében a politikai együttműködés szükségessége a középpontban áll, ami a 2007. január 1-jei európai uniós csatlakozás utáni gazdasági együttműködésre is bővült.
- ² Paul-Emanoil Barbu: *Din istoria Cooperatiei de Consum si de Credit din România*. Scrisul Românesc Kiadó, Krajova, 1996; Gheorghe Stanciu – Costache Balcescu: *Proiect pentru o casa de pastrare si imprumutare*. Scrisul Românesc Kiadó, Bukarest, 1935; Marin Panait: *Cooperatia si problema scumpirii traiului*. Cooperatia, 1939/3.
- ³ „A félig strukturált interjú az emocionalizmus filozófiai megközelítéséhez köthető, mely szerint az interjú az egyének szubjektív tapasztalatait és az azokhoz fűződő élményeket és érzéseket rögzíti. Az interjú készítője egy interjúvázlattal rendelkezik, amelyben az érinteni kívánt területek szerepelnek. A kérdések nyitottak, átalakíthatóak, átfogalmazhatóak, sorrendjük rugalmas, a beszélgetés során új kérdések merülhetnek fel, ill. elhagyhatunk kérdéseket. Az ilyen ún. mélyinterjú beszélgetés légköre nyitott, támogató, manipulációmentes.” Szтарыné Kézdy Éva: *Kutatásmódszertan és prezentációkészítés*. Elektronikus tananyag, 2011, 3. o. [igyk.pte.hu/files/tiny.../06_kutatasmodszeratan6_interjukeszites.pdf](http://gyk.pte.hu/files/tiny.../06_kutatasmodszeratan6_interjukeszites.pdf)
- ⁴ Váriné Szilágyi Ibolya: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Szociálpszichológia szöveggyűjtemény, Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 133. o.
- ⁵ Nagyné dr. Babics Éva: *Értékközvetítés és az értékrend változása*. 2006. <http://uni-nke.hu/downloads/bsz/bszemle2006/2/10%20Nagye.pdf>
- ⁶ Uo., 112. o.
- ⁷ Farkas Zoltán: *Az érdekgfogalom értelmezései*. Miskolci Egyetem Bölcsész tudományi Kar, Szociológiai Intézet, 2011, 5. o. 1. bekezdés. http://szociologiaszak.uni-miskolc.hu/docs/Szellemlstudomany2011_23.pdf
- ⁸ Budavári-Takács Ildikó: *A tanácsadás szociálpszichológiája*. 2011. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2010-019_A_tanacsadas_szociálpszichologiaja/ch03.html
- ⁹ Gelei András: *Munkavégzési rendszerek*. In: Stratégiai emberi erőforrás menedzsment. Szerk.: Bakacsi et al., KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2004, 96. o.
- ¹⁰ T. Parsons: *The Principle Structure of Community: A Sociological View*. In: Structure and Process in Modern Societies. Free Press, Glencoe, 1960, 153. o.
- ¹¹ Horváth Alpár: *Turizmusfejlesztés Székelyföldön*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2013, 36. o.
- ¹² Vincze Mária: *A vidékfejlesztés problémáinak rendszerszemléletű megközelítése. Romániai sajátosságok*. Erdélyi Múzeum, 3. füzet, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 38. o.
- ¹³ Musto István: *Utazás Paradoxiába. Egy úgynevezett szakértő feljegyzéséből*. Magánkiadás, Budapest, 2012, 211. o.
- ¹⁴ Gróf Széchenyi István 1821. július 16–17-i nagyenyedi látogatásának emlékére 1994. június 5-én állított tábla felirata.
- ¹⁵ A közbirtokosság (latin nevén compossessoratus, románul composesorat) olyan közös, osztatlan birtoklási forma, amelynek a székely falvak szántó, rét, legelő, erdő és nádas területeivel való közös gazdálkodás volt a feladata. A közbirtokosságból származó nyereséget az egyes tag részesedése arányában adták ki. Jelentős közösségi feladatot látott el a korabeli székely falu életének szervezésében.
- ¹⁶ M. Fehérvári Judit: *Miroslaw Putnek: Elégedettség*. 2012. <http://judit-kavicsok.blogspot.ro/2012/09/egyidezet-az-elegedettségrol.html>
- ¹⁷ Csíkszentmihályi Mihály: *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001, 15. o.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Tao Jüan-ming (365–427): *Idill* (Kosztolányi Dezső fordítása). <http://mek.niif.hu/06600/06689/06689.htm>

²⁰ Ambrus Tibor: *Vállalkozói műhelytitkok Erdélyben*. Nemzeti Közzolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest, 2013, 22. o.

²¹ Uo. 60. o.

²² Uo.

TOVÁBBI FELHASZNÁLT IRODALOM

Antal Emőke: *Márton Áron püspökre emlékezünk*. 2010. www.magnificat.ro/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=4965:az-emberi-tartpak&catid=74:istenkeres

Barakonyi Károly: *Stratégiai tervezés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.

Bernard L. Montgomery *tábornagy emlékiratai*. Szerk.: Eszes Máté, Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Babbie Earl: *A társadalomkutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

Estefánné dr. Varga Magdolna et al: *Pszichológia elméleti alapok*. http://old.ektf.hu/hefoppalyazat/pszie-lmal/a_gondolkods_fogalma.html

Faragó László: *Koncepcióvezérlés tervezés általános elmélete*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2003. www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/faragolaszlophd.pdf

Farkas Zoltán: *Szociológia előadás*. Miskolci Egyetem Bölcsész tudományi Kar, 2005.

Lengyel Imre – Rechnitzer János: *Regionális gazdaságtan*. Dialóg-Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 2009.

Marketingkutatás az ágárgazdaságtanban. Szerk.: Lehota József, Mezőgazda Kiadó, Budapest, 2001.

Mark Twain: *Tom Sawyer kalandjai*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Naresh K. Malhotra: *Marketingkutatás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.

Tomcsányi Pál: *Általános kutatómódszertan*. Szent István Egyetem – Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet, Gödöllő–Budapest, 2000.